

Piiratud vaatenurk kirjanike liidule Eesti NSV-s

Sirje Olesk. Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 2022. 303 lk.

Mul paluti retsenseerida Eesti Kirjanike Liidu saja aasta juubeli puhul ilmunud raamatut ajaloolase vaatenurgast. Seda ma ka teen, seejuures üsnagi kriitiliselt, kuid samal ajal ma ei väida, et olen eesti kirjanduse vallas piisavalt pädev. Toonitan, et tunnen autorit isiklikult ja hindan teda kui kompetentset kirjandusteadlast. Vikerraadios 1. oktoobril 2022 eetris olnud kirjandussaade „Loetud ja kirjutatud”, kus Olesk saatekülalisena raamatut tutvustas, tõendab samuti, et ta on ajalooliste sündmuste ja seostega oluliselt paremini kursis, kui raamatu lugemisel oletada võib.¹

¹ <https://vikerraadio.err.ee/1608719533/loetud-ja-kirjutatud-sirje-olesk-aegade-lugu-kirjanike-liit-ensv-s>

Ühe liiduvabariigi kirjanike liidu ajaloo uurimiseks on kaks võimalust. Kasutan siinkohal konnatiigi kujundit. Bioloog võib konnatiiki isoleeritult uurida. Ta kirjeldab, millised looma- ja taimeliigid selles elavad, millised muutused on viimastel aastatel aset leidnud jne. Teine võimalus on asetada konnatiik koos selle spetsiifiliste omadustega laiemasse konteksti: millised on konnatiigi geograafilise asukoha kliimatingimused, milline on vee pH tase, kas vesi on toitainerikas jne. Peaks olema ilmselge, et teise meetodi abil saab konnatiigi kohta oluliselt rohkem teada ja sündmusi suudetakse paremini seletada. Olesk on valinud esimese võimaluse: kirjanike liitu pole peaaegu üldse Eesti NSV ajalooga seostatud, Moskva asub kaugel ja nõukogude rahvuspoliitikat ei mainita sõnagagi. Millist rolli pidid kirjanike liidud NSVL-is mängima? Raamatust leiab sellele vaid lühikesed, liiga napid vastused. Selle asemel keskendub autor liigselt liidu kui organisatsiooni ajaloole (lk 8), et teemat veelgi rohkem piirata.

Raamat põhineb intensiivsel tööel Eesti arhiivides, samuti on läbi töötatud päe-

vikuid, memuaare ja eestikeelset sekundaarkirjandust. Tundub loogiline, et välismaises kirjanduses on ENSV Kirjanike Liidu kohta vähe infot, kuid midagi leidub siiski nii nõukogude kirjanduse kui ka kirjanike liitude ja kultuuriajaloo kohta üldisemalt.² Juba eos välismaiseid publikatsioone eirata pole võib-olla parim viis kohaliku nähtuse uurimiseks. Eesti arhiivides leiduvast materjalist on kasutatud ennekõike vahetult kirjanike liiduga seotud dokumente, välja on jäetud aga näiteks EKP keskkomitee büroo istungite dokumendid. Viimaste hulgas leidub nimelt häid allikaid selle kohta, kuidas kirjanikke n-ö ülevalt poolt juhendati.³ Seetõttu on raamatust välja jäänud ka kommunistliku partei kohaliku juhtkonna vaatenurk. Enda kogemusest egodokumentide ja suulise ajalooa tean, et päevikud on suurepärane allikmaterjal, kui need on olemas käsikirjadena või avaldatud algupärasel kujul. Kui neid aga enne avaldamist põhjalikult toimetatakse, kaotavad need allikana oma väärtuse. Intellektuaalide memuaarid

on allikatena minu jaoks tihti kasutuks osutunud: neid on liigselt klantsitud ja parandatud; kohati on fakte moonutatud, et end paremas valguses näidata. Miks aga Olesk otsustas loobuda intervjuudest sündmuste keskmes olnud inimestega, jääb mõistatuseks. Põhjaliku eluloolise intervjuu kaudu võib saada kvaliteetseid kirjeldusi ja taustainfot ning ise eelistan neid avaldatud memuaaridele. See on aga autori vaba otsus.

Väljaande positiivsete joontena tuleb välja tuua eri kirjanikke käsitlevaid ja rohkelt infot sisaldavaid tekstikaste, hoolikalt valitud fotosid ning kronoloogiliselt liigendatud peatükkide loogilist ülesehitust. Autor üritab jääda neutraalsele positsioonile ja see õnnestub tal hästi. Lugeja saab kindlasti väga palju uut teada ning teos annab ajajärguga tegelevatele kirjandusteadlastele ja teistele kirjandusest huvitatutele võimaluse piiluda Nõukogude Eesti kirjandustööstuse kulisside taha.

Tekst pole siiski kohati hästi loetav. Põhjuseks peamiselt kaks tegurit. Esiteks, autor refereerib pikalt nõukogude allikaid ja jääb ilmselt liiga allikalähedaseks. Väike näide: „Vastavalt ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusele 7. oktoobrist 1940 määrati nõukoguliku kirjanike liidu loomiseks ja põhikirja väljatöötamiseks Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu Organiseeriv Toimkond, kuhu kuulusid August Jakobson (esimees), August Alle, Erni Hiir, Mihkel Jürna, Paul Keerdo (aseesimees), Friedebert Tuglas ja Oskar Urgart” (lk 15). Üks esimesi ajalooõpingute käigus selgeks saavaid reegleid kõlab nii: ajalooliste allikate sisu edasi andes tuleks kasutada omaenda sõnu ja tänapäevast keelt ning tsiteerida üksnes lühikesi, eriti märkimisväärsed kohti. Toodud näide hõlmab vaid üht lauset, kuid raamatus on ka oluliselt pikemaid nõukogude bürokraatide eesti keelt edasi andvaid lõike. Kehva loetavuse teine põhjus on see, et aja jooksul muutub ülevaade

² Nt **J. Garrard, C. Garrard**, *Inside the Soviet Writers' Union*. New York: The Free Press, 1990; *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution: 1881–1940*. Toim C. Kelly, D. Shepherd. Oxford: Oxford University Press, 1998; **F. Westermann**, *Ingenieure der Seele. Schriftsteller unter Stalin – Eine Erkundungsreise*. Berlin: Christoph Links Verlag, 2003; *Hochkultur für das Volk? Literatur, Kunst und Musik in der Sowjetunion aus kulturgeschichtlicher Perspektive*. Toim I. Narskij. De Gruyter Oldenbourg: München, 2018; *Второй Всесоюзный съезд советских писателей Независимый альянс. Идеология исторического перехода и трансформация советской литературы*. 1954. Коллективная монография. Koost B. Ю. Вьюгин. Санкт-Петербург: Алетеия, 2019.

³ Need dokumendid on arhiivinimistute kaudu hõlpsasti leitavad ja kasutatavad: **T. Tannberg**, EKP KK büroo istungite reegistid. Kd I 1940–1954, kd II 1954–1971, kd III 1971–1991. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006–2011.

sellest, kes ja millal juhatusse valiti, mõne auhinna sai jne, üksluiseks. Kes iganes on mõne liidu või ühingu kokku puutunud, tunneb seda koosolekuprotokollide kõige igavamat osa – selle poolest ei erine jalgpalliklubi kirjanike liidust. Ma ei saa aru, miks segatakse lugemisvoogu tarbetute faktidega, nagu ikka ja jälle korduvad loetelud isikutest, kes juhatuses ametisse asuvad, liitu vastu võetakse, liidust välja heidetakse jne. Kord on tegu tosina nimega, mõnel juhul on loetelus üle 20 nime. Sellise teabe koht on tabelites, viidetes, lisades või graafikutes. Eessõnas viitab autor Leopold von Rankele (lk 11), tänapäevase ajalookirjutuse ühele alusepanijale, kuid Ranke pingutas alati, et kirjutada võimalikult heas keeles.

Suures osas organisatsiooni ajalooga piirdumine viib selleni, et allikate kaudu saab küll teada nii mõndagi kirjanike liidu intriigide ja tülide kohta, kuid samal ajal kaob silmist suurem pilt. Autor esitleb organisatsiooni lugu esmajoones sündmuste jadana ning toonitab seejuures üksikuid tegutsevaid isikuid. Organisatsiooniteooriast ja -sotsioloogiast lähtudes võiks käsitluses eeldada ka organisatsiooni toimimise skeeme ning täpsemaid selgitusi, nende hinnangute andmist ja muud sarnast. Kuid mis on kõige olulisem, milles seisneb kirjeldatud organisatsiooni eesmärk? Olesk mainib seda küll korduvalt, kuid süstemaatiline käsitlus puudub: kirjanike juhendamine ja mõjutamine režiimi poolt, nende panus režiimi jne. Honoraride teemat käsitleb autor vaid lühidalt, nagu oleks tegu millegi kohatuga (lk 61). Mina küll saan töö eest palka, nagu enamik inimesi, ning minu jaoks pole see probleem – kirjanikke peaks kohtlema samamoodi. Kirjanike jaoks oli nõukogude kirjanike liitu astumise oluline ajend avaldamisvõimalusega kaasnev teenimisvõimalus. Kirjanike liidu liikmetel oli nimelt võimalus saada tulusaid honorare, ilma liikmestaatuseta

olnuks see keeruline. Sellest tulenevalt oli ka liidust väljaheitlemine nii valus. Olesk toonitab õigusega, et honorarid olid kohati väga kõrged. Romaani avaldamisega teenitud tulust võis tema sõnul piisata maja ostuks. Miks selle kohta rohkem teada ei saa? Nõukogude Liit oli sotsiaalselt ülimalt ebavõrdne riik ja mõnede väljavalitute, nagu kõrged parteifunktsionäärid, tööstusjuhid ja sõjaväelased, populaarsed näitlejad ning sportlased, teadlased, kunstnikud ja kirjanikud, aastane sissetulek oli keskmisega võrreldes 10–20 korda suurem. Väheste valitute hulka kuulusid, vähemalt mingi aja oma elust, ka üksikud Eesti kirjanikud.

Kirjanike liidu ühest eesmärgist, kirjanike ideoloogilise mõjutamise kompleksusest ja nende ärakasutamisest riigi eesmärkide täitmiseks, räägitakse raamatus ikka ja jälle, kuid tervikpilti ei teki. Kirjanike liidu teine eesmärk oli nõukogude rahvuspoliitika elluviimine. Seda Olesk ei maini, võimalik, et ta ka ei tea sellest. See viib taas alguses nimetatud probleemini: konnatiigi isoleeritud uurimiseni, mis eirab teisi tegureid. Ühe sellekohase tõendi leiab eessõnast, kus tsiteeritakse pikalt Jaan Kaplinski:

„Eesti Kirjanike Liit kujunes 1950-ndatest kuni 1980-ndate aastateni üheks eestluse tugipunktiks koos teiste loominguliste liitudega, Tartu Ülikooli ja Teaduste Akadeemiaga. Avalikkuse ette ei jõudnud eriti palju sellest võitlusest, mida kirjanikud ja teised rahvuslikult ja liberaalselt meelestatud jõud pidasid Moskva plaanide ja nende kohalikkude elluviijate vastu. Eesti haritlaste lojaalne, ent sitke opositsioon saavutas seda, et Eestis ei kehtestatud slaavi tähestikku, et säilis emakeelne kooli- ja ülikooliharidus, et eesti keeles sai ilmuda ohtralt nii originaal- kui tõlkekirjandust [---].” (Lk 9)

Ka suured kirjanikud võivad eksida, samuti kõnealuse raamatu autor. Olesk

viitab nimelt oma teksti lõpus uuesti sellele tekstikohale ja väidab raamatu viimases lauses isegi, et nimetatud institutsioonid olevat venestamise ära hoidnud.

Nõukogude rahvuspoliitika peamine looja oli Stalin. Tema sõnastas selle põhimõtted, tema oli pärast revolutsiooni Vene SFNV rahvusasjade rahvakomissar ja tema rahvuspoliitikat viidi ellu kuni Nõukogude Liidu lõpuni. Loomulikult tuli aja jooksul korduvalt ette selle poliitika kursivaheusi ja muudatusi. See kõik on juba ammu ajalookirjutusest teada.⁴ Kui Nõukogude Liit 1940. aastal Eesti annekteeris, seati eesmärgiks, et eestlased arenevad sotsialistlikuks rahvuseks kõigi teiste mittevene liiduvabariikide nimirahvustega sarnaselt. Sinna juurde kuulusid emakeelne haridus, kaasa arvatud kõrgharidus, eestikeelse kõrgkultuuri ehk kirjanduse, teatri, ooperi ja muusika arendamine ning toetamine, eestikeelne ajakirjandus ja film, oma teaduste akadeemia, rahvakultuuri edendamine jne. Kõike ei õnnestunud kohe ellu viia, mõned institutsioonid rajati hiljem. Kuid ilmselgelt olid nii nõukogude ajal reorganiseeritud eestikeelne Tartu Riiklik Ülikool (TRÜ), taasrajatud teaduste akadeemia ja loomeliidud kui ka sõjajärgsed laulupeod Stalini rahvuspoliitika lapsed ning nõukogude riik rahastas neid suhteliselt suuremeelselt. Kindlasti tuli ette ka venestamise meetmeid, aga ladina tähestik või ka emakeelne haridus polnud Eestis

kunagi tõsiselt ohus ja kirjanduse laialdast avaldamist eesti keeles subsideeris Nõukogude Liit olulisel määral. NSVL polnud liit, vaid väga tsentraliseeritud riik. Kõige paremini võib liiduvabariike endale ette kujutada kultuuri- ja haridusküsimustes teatud autonoomiat evinud administratiivsete üksustena. Nii Eesti, Läti ja Leedu koolide täiendavat üheteistkümnendat õppeaastat kui ka emakeelse kirjanduse avaldamist selgitab kõik see paremini kui tublide eesti ametnike, teadlaste ja kultuuriinimeste tegevus. Loomulikult ei tohiks TRÜ, teaduste akadeemia ega loomeliitude teeneid eesti kultuuri ja hariduse edendamisel vähendada, kuid kõik see toimus enamasti nõukogulikes raamidest.

Millist eesmärki pidas Stalin ikkagi silmas sotsialistliku eesti rahvuse ülesehitamisel sarnaselt teiste liiduvabariikidega? Täielikult välja arenenud sotsialistlik rahvus oli oluline vaheetapp enne kaugemas tulevikus kommunismi tingimustes teiste rahvustega kokku sulamist. Ajalooline materialism järgis lõpude lõpuks ajaloo astmelise kulgemise õpetust. Lähemas perspektiivis oli aga olulisem olla n-ö vormilt rahvuslik, sisult sotsialistlik, et sotsialismi ideed saaksid paremini juurduda (vn *коренизация*). Peale selle tuli suurema mahajäämusega rahvad ja rahvused viia samale tasemele kõige kaugemale arenenud rahvuse ehk venelastega. Samal ajal uskusid Stalin ja tema järelkäijad, et eelkõige emakeelse kultuuri ning hariduse edendamine ei vii üksnes paremini väljaõpetatud ja kultuursema tööjõuni, vaid seeläbi saavutatakse ka suurem toetus režiimile.⁵ See, kas

⁴ G. Simon, Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. Baden-Baden: Nomos-Verlagsgesellschaft, 1986; T. Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca: Cornell University Press, 2001; F. Hirsch, Empire of Nations: Ethnographic Knowledge & the Making of the Soviet Union. Ithaca: Cornell University Press, 2005; J. Smith, Red Nations: The Nationalities Experience in and after the USSR. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

⁵ Vt O. Mertelsmann, Die Ausweitung von Kultur und Bildung als Stütze des sowjetischen Systems in Estland. – Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod. Estland 1939–1953. Koost O. Mertelsmann. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005, lk 251–265.

Stalin nimetas kirjanikke tõepoolest inimhingede insenerideks, nagu ikka ja jälle tsiteeritakse, pole siinkohal oluline. Kindel on aga, et nii Stalin kui ka tema järelkäijad uskusid trükisõna jõusse. Suhteliselt eduka visuaalmeedia – esmalt filmi ja seejärel televisiooni –, samuti haridusvaldkonna kõrval oli inimeste harimine ja kasvamine (võimalikult režiimtruult) eelkõige ilukirjanduse ülesanne. Nõukogude ajakirjanduse retseptsioon oli seevastu pigem piiratud, nagu ka ideoloogilise kirjanduse oma. Teiste sõnadega, nõukogudeaegne kirjanike liit polnud ainult nõukogude poliitika laps, vaid ka selle tööriist. Kirjandust toetati ja tsenseeriti ning see oli režiimi lahutamatu osa. Ja kuigi riik käis juhtivate kunstnike ning teadlastega suhteliselt hästi ümber, isegi hellitas neid, pöördusid nad lõpuks vastupidiselt režiimi ootustele riigist ära ja toetasid laulvat revolutsiooni.

Milleks see pikk arutlus nõukogude rahvuspoliitika teemal? Ilma selleta, kuid kultuuri ning hariduse tõsise venestami-

sega alates 1940. aastast polnuks 1991. aastal eestikeelset kõrgkultuuri ja haridust enam olemas olnud ning puudus vajadus kõnealusest raamatust rääkida. Eesti keel kõõgikeele ja kohaliku dialektina täiesti venekeelses Nõukogude Liidus poleks andnud põhjust püüelda oma riigi poole, nagu seda tõendab Nõukogude Liidu autonoomsete vabariikide saatus, kus puudus emakeelne kõrgkultuur ja -haridus.

Need on vaid mõned mõtted ühelt ajaloolaselt. Kindlasti oleksin teema käsitlemisel oodanud laiemat vaatenurka, selle asemel et olla sunnitud ikka ja jälle lugema ainult bürokraatlikest sündmustest ja int-riigidest. Organisatsiooniajaloo eesmärke pole samuti saavutatud. Teisalt on autor lugeja ette laotanud palju uut materjali. Ilmselt on raamat kirjandusteadlastele ja -huvilistele kasulikum kui ajaloolastele. Peale selle saab raamatust järele vaadata paljusid fakte, mida on raske või lausa võimatu mujalt leida.

OLAF MERTELSMANN